

СТРУКТУРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ І ФУНКЦЫІ ЗАГАЛОЎКАЎ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗАК

Агульна вядома, што народная казка спрыяе засваенню багаццяў духоўнай і матэрыяльнай культуры, пазнанню гістарычнага мінулага і вопыту людзей. Згаданы жанр вусна-паэтычнай творчасці народа (а арыентаваны ён найперш на дзяцей) развівае лагічнае і вобразнае мысленне чытача, яго творчы патэнцыял. Безумоўна, арсенал моўна-выяўленчых і мастацкіх сродкаў, з дапамогай якіх выяўляецца ідэя, пазнавальная каштоўнасць, дыдактызм казкі, разнастайны. Аднак асноўная праблематыка, галоўныя сюжэтныя стрыжні нярэдка ўвасоблены ў загатоўку, які, выступаючы важным кампанентам кампазіцыі народнай казкі, мае на мэце палегчыць яе прачытанне і асэнсаванне, загадзя рыхтуе дзяцей да цэласнага адэкватнага ўспрыняцця твора. Інакш кажучы, загатовак садзейнічае працэсу актыўнага ўзнаўлення вобразна-прадметнага і выхаваўчага зместу казкі. Гэта тая яе структурная частка, якая не толькі ўтрымлівае пэўную інфармацыю пра змест і праблематыку, але з'яўляецца адным з элементаў эстэтычнай арганізацыі тэксту. Як слушна падкрэсліла Н.А. Кожына, загатовак — гэта мікратэкст, які валодае самастойнай камунікацыйнасцю і вызначаецца накіраванасцю на тое, каб перадаць чытачу інфармацыю і стварыць у яго пэўны настрой, уздзеянчаць на светапогляд [1, с. 21].

Казка як жанр вуснай народнай творчасці вызначаецца нескладаным сюжэтам. Яе героі, як правіла, раскрываюцца праз прамыя характарыстыкі, узаемаадносіны з іншымі персанажамі, праз дзеянні і ўчынкі. Казцы ўласціва зрокавая выразнасць вобразаў. Згаданая акалічнасць звязана найперш з асаблівасцямі дзіцячага ўспрыняцця з'яў навакольнай рэчаіснасці. Таму на загатовак казкі прыпадае вялікая нагрузка: па-першае, ён павінен зацікавіць дзіця, прыцягнуць і сканцэнтраваць яго ўвагу; па-другое, семантыка лексічных адзінак, з якіх складаецца загатовак, павінна быць зразумелай. Не менш важнымі характарыстыкамі загатоўка з'яўляюцца яго лаканічнасць, захапляльнасць і запамінальнасць. Разам з тым, любая казка развівае творчыя здольнасці і ўяўленне дзяцей, вучыць іх разважаць, пашырае светапогляд. Таму загатовак казкі ўспрымаецца ў якасці «мінімальнай мадэлі зместу кантэксту, як рэгулятар размеркавання сэнсавых акцэнтаў, вынік другаснага, згорнутага кадзіравання» [2, с. 71–72].

Любы загатовак характарызуецца поліфункцыйнасцю ў структуры тэксту. Асабліва яскрава ў загатоўках беларускіх народных казак праяўляецца экспрэсіўная функцыя. Экспрэсіўнасць рэалізуецца на падставе семантычных уласцівасцей тых лексічных адзінак, што ўваходзяць у загатовак. Вобразнасць і ацэнчанасць слоў-кампанентаў загатоўка ўзмацняе выразнасць той інфармацыі, што перадаецца з яго дапамогай. Прывядзём прыклады некаторых загатоўкаў: «*Асілак*», «*Івашка Мядзвежае вушка*», «*Сляпы, глухі і*

бязногі», «Муха-хахаўка», «Голы суддзя», «Як чорт тапіў паноў», «Вячорка, Паўночнік і Заравы», «Хмара булкая і аладкая» і г. д. Большасць загалюўкаў такога тыпу характэрна для казак пра жывёл, дзе перадаюцца адносіны да жывых істот, праводзіцца параўнанне чалавека з жывёлай, акрэсліваецца іх узаемасувязь з навакольным светам.

Загалюўкі сацыяльна-бытавых казак нярэдка дэманструюць кантраст паміж сацыяльнымі коламі грамадства. З гэтай прычыны ў загалюўках казак выяўляецца з'едлівая насмешка (іронія) з паноў, папоў, прадстаўнікоў чыноўніцтва (*«Голы суддзя», «Як закаханы поп тоўк проса», «Поп у кубле з пер'ем», «Як бацюшка сена еў», «Галодны пан»*). Такія загалюўкі адразу прыцягваюць увагу чытача, інтрыгуюць яго. У выніку з'яўляецца жаданне пазнаёміцца цалкам з тэкстам казкі. Звычайна ў загалюўках казак даецца трапная характарыстыка галоўнага героя, акрэсліваецца мастацкая прастора твора і час дзеяння. Асноўнымі сродкамі стварэння экспрэсіі ў загалюўках казак пра жывёл выступаюць суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі і стылістычнай мадыфікацыі (*-ік-, -ак-, -к-, -ок-*), з дапамогай якіх перадаецца замілаванне галоўным героем або паказваецца незвычайнае становішча дзеючых асоб: *«Зайкіна хатка», «Ляшчынка і петушок», «Каток, пеўнік і ліска», «Верабейка на былінцы», «Мышка-рандышка»*.

У асобных выпадках загаловак змяшчае ў структуры адзінкі, якія ў слоўніках беларускай літаратурнай мовы падаюцца з паметамі 'грубае', 'зніжальнае', 'непахвальнае'. Такія лексемы, як правіла, выкарыстоўваюцца для перадачы адмоўных або заганых рысаў персанажаў казкі (*«Баран-бок абадран», «Каза лупленая»*). Такім чынам, эмацыянальна-ацэнная лексіка ў структуры загалюўкаў звычайна ўтрымлівае «інфармацыю аб суб'ектыўным адлюстраванні аб'ектыўнага свету і эмацыянальных адносін таго, хто гаворыць, да прадмета гаворкі» [3, с. 180].

У казках пра жывёл і сацыяльна-бытавых казках яскрава выяўляецца і кагнітыўная функцыя загалюўкаў: у працэсе чытання казкі дзеці пазнаюць нешта новае, даведваюцца пра звычкі і паводзіны чалавека і жывёл, іх узаемаадносіны, норавы. У такім выпадку загаловак выступае своеасаблівым знакам, які паказвае на гэта новае: *«Дурань, дурань, а разумным стаў», «Разумная галава», «У якім небе пан быў», «Як коцік вялікія звяры папалохаў», «Чаму леў уцёк з нашай стараны», «Як лісіца збанок тапіла», «Як тры змяі тры каралеўны на той свет пахваталі», «Як дурань з каралеўнай ажаніўся», «Аб брату, што сястру за жонку ўзяў», «З рога ўсяго многа», «Агонь у сэрцы, а розум у галаве».*

Кагнітыўная функцыя загалюўка звычайна спалучаецца з эпістымічнай функцыяй: загаловак казкі не толькі ўтрымлівае ў сабе ўжо набытыя веды пра навакольны свет, але і змяшчае новую інфармацыю: *«Аб свіным кажушку», «Аб ведзьме, як сына жаніла», «Аб рачку», «Аб брату, што сястру за жонку ўзяў».*

Загалюўкі шэрагу сацыяльна-бытавых казак валодаюць і пэўным прагматычным патэнцыялам, які выяўляецца ў яго ўплыве на чытача яшчэ да прачытання твора [4]. Як падкрэслівае В.І. Таюпава, прагматычная функцыя

загалоўка абумоўлена яго здольнасцю стварыць у свядомасці чытача пэўную праекцыю тэксту [5, с. 22]. Згаданая функцыя выразна выяўляецца ў загалоўках, што суадносяцца з пыталымі сказамі, прыказкамі, або прасочваецца ў загалоўках, у структуры якіх ёсць дзеясловы ў форме загаднага ладу: «*Як я пасвіў пчолы*», «*Як мужык папоў ашукаў*», «*Як селянін зрабіўся памочнікам цара*», «*Як кулак зрабіў дзень доўгім*», «*Як мужык з бяды вывеўся*», «*Не любя — не слухай*», «*Расчыні хлеб, зарэж авечку*», «*За старою галавою, як за пнём*». Па сутнасці, падобныя загалоўкі актывізуюць прамыя адносіны. Загалоўка уяўляе сабой кампазіцыю казкі ў разгорнутым для чытача выглядзе.

У чарадзейных казках пераважаюць загалоўкі з намінацыйнай функцыяй: «*Цар Васіль*», «*Кіёчак*», «*Дохтар*», «*Доля і Злыдні*», «*Ліха*», «*Дзіва*», «*Бяда*» і пад. Як бачым, такія загалоўкі выступаюць у якасці імені тэксту і звычайна маюць у сваім складзе субстантывы ў форме назоўнага склону.

Функцыі, якія выконвае загалоўка казкі, у пэўнай ступені абумоўлены яго структурнай арганізацыяй. Варта падкрэсліць, што сінтаксічная структура загалоўка вызначаецца лінгвістамі неаднастайна. У навуковай літаратуры прапануюцца розныя тыпы загалоўкаў. М. Шахматаў вылучае загалоўкі-сказы і загалоўкі-словазлучэнні. Ю.Ю. Данілава кваліфікуе загалоўкі як тэксты-прымітывы. Даследчык А.М. Пяшкоўскі мяркуе, што загалоўка рэпрэзентуе намінацыйны сказ. На думку, В.М. Бязрукава, любы загалоўка — гэта сказ. Апошнія два сцверджанні нам падаюцца некалькі супярэчлівымі, бо любы сказ як камунікацыйная адзінка характарызуецца катэгорыямі мадальнасці і сінтаксічнага часу, інтанацыйнай завершанасцю, камунікацыйнай самастойнасцю. Аднак гэтыя прыметы не заўсёды выразна выяўляюцца ў адносінах да ўсіх загалоўкаў казак. Мы будзем вылучаць загалоўкі суадносныя са словам, спалучэннем слоў, звязаных злучальнай сувяззю, загалоўкі са структурай словазлучэння і сказа.

Большасць загалоўкаў казак суадносіцца са словам або са структурай спалучэння слоў. Падобныя загалоўкі ўласцівы чарадзейным казкам. Звычайна яны называюць імя галоўнага героя, указваюць на род яго заняткаў, сацыяльнае становішча, роднасны сувязі («*Іванька*», «*Марыся*», «*Асілак*», «*Каваль*», «*Шаптуха*», «*Злодзей*», «*Дзяўчына*», «*Дохтар*», «*Стрый*», «*Чорт*» і г. д.). Часам слова, вынесенае ў загалоўка, абазначае які-небудзь неадушаўлены прадмет побыту («*Кіёчак*», «*Дудка*», «*Іголачка*», «*Грабеньчык*», «*Гаршчочак*» і інш.). Загалоўкі, суадносныя са спалучэннем слоў, выконваюць інфармацыйна-экспрэсіўную функцыю («*Мужык і кароль*», «*Бядняк і мертвяцы*», «*Казёл і баран*», «*Варона і рак*», «*Сабакі, кошка і мышы*», «*Бык і ваўкі*»). У семантычнай структуры такіх загалоўкаў у асобных выпадках выяўляецца кантраст. Пры гэтым кампаненты загалоўка звязаны злучальным злучнікам *і*. Супастаўляцца могуць вялікі і малы памеры галоўнага героя («*Камары і мядзведзь*», «*Пузач і драбіны*»), іх схільнасці, разумовыя здольнасці, звычкі («*Гультай і работнік*», «*Прастачок і разумнік*»), сацыяльнае становішча («*Мужык і кароль*», «*Селянін і пан*»),

параўноўвацца могуць розныя ўласцівасці, пачуцці, з’явы прыроды («Мароз і сонца», «Шчасце і гора», «Радзінкі і памінкі»). З граматычнага пункту гледжання разгледжаныя загаловкі ўяўляюць сабой назоўнік у форме назоўнага склону або спалучэнне двух ці трох назоўнікаў. Зафіксаваны таксама загаловкі, у структуры якіх бачым назоўнік і прыдатак, што азначае дадзены назоўнік («Дар-птах», «Кот-лавун», «Майстар-злодзей»). Радзей структура загаловка адпавядае мадэлям ’прыназоўнік пра + назоўнік у форме вінавальнага склону’ ці ’прыназоўнік аб + назоўнік у форме меснага склону’: «Пра бычка», «Пра злодзея», «Пра бязручку», «Аб рачку», «Аб ведзьме».

У чарадзейных казках перавага аддаецца загаловкам са структурай словазлучэння, кампаненты якога звязаны падпарадкавальнай сувяззю («Падземнае царства», «Цудоўная дудка», «Сіняя світа», «Аб свіным кажуху»).

Сярод загаловкаў са структурай сказа вылучаюцца два тыпы: са структурай простага сказа і са структурай складанага сказа. Загаловкі са структурай простага сказа пераважаюць у сацыяльна-бытавых казках, дзе адлюстроўваецца стан і жыццё галоўных герояў («Пайшоў Хвёдар за Нёман на лекі», «Як дурань з каралеўнаю ажаніўся», «Чаму леў уцёк з нашай стараны?», «Як лісу ашукала варона»). У структуры такіх загаловкаў пашырэнне маюць пыталныя займеннікі (ці злучнікі) як, чаму, якія пабуджаюць да прачытання тэксту, выклікаюць жаданне знайсці адказ на пастаўленае пытанне. Асобныя з такіх загаловкаў уяўляюць сабой аднасастаўныя намінатыўныя сказы («Вясна-красна», «Залатыя птушкі пад шапкай»). Загаловкі са структурай складанага сказа нагадваюць кароткі міні-тэкст. У сінтаксічным плане такія загаловкі могуць нагадваць складаназлучаны («Ці ліха напала, ці злыдні набеглі?»), складаназалежны («Аб брату, што сястру за жонку ўзяў», «Аб ведзьме, што мужыка ў сабаку перакінула») ці бяззлучнікавы складаны сказ («Цягаў воўк авечкі, пацягнулі і ваўка», «Не любя — не слухай»).

Такім чынам, будучы дзейным сродкам уздзеяння на чытача, заглавак казкі выконвае значную сэнсавую нагрузку, якая абумоўлена не толькі лексічным складам яго кампанентаў, але і сінтаксічнай арганізацыяй заглавоўка.

ЛІТАРАТУРА

1. Кожина, Н.А. Нечто большее чем название // Русская речь. — 1984. — № 6. — С. 21.
2. Данилова, Ю.Ю. Заглавия как «тексты-примитивы» (на материале поэтических текстов З.Н. Гиппиус) // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: Труды и материалы: В 2 т. — Казань, 2006. — Т. 1. — С. 69–72.
3. Урбан, В.В. Структура катэгорыі ацэнкі // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі (да 80-годдзя прафесара М.С. Яўневіча): Зб. навук. арт. — Мінск: БДПУ, 2002. — С. 178–182.
4. Ватолина, Т.Г. Способы передачи прагматического потенциала заголовков художественных произведений при переводе // Концепт: научн.-метод. электронный журнал. — 2015. — № 7. — С. 151–155. — Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2015/15253.htm>. — Дата доступа: 01.03.2016.

5. Таюпова, О.И. Прагматический потенциал заголовков в современных публицистических текстах // Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2015. — № 4. — С. 21–26.